

УДК [37.034-053.6] (477)"18/19"

В.В. Ворожбіт, С.Д. Криштоф, О.М. Микитюк

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано нормативне і змістове забезпечення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці першої половини ХІХ століття. Доведено, що охоронна освітня політика визначала громадянські цінності. В організації такого виховання було передбачено централізацію управління вихованням, підвищення вимог до вихователів, катехізацію змісту загальної освіти, поширення класицизму в гімназичній освіті, введення правил дисципліни.

Ключові слова: *духовність, мораль, виховання, школа, учитель, освіта.*

В статье проанализированы нормативы и содержание духовно-нравственного воспитания детей в отечественной педагогической мысли первой половины ХІХ столетия. Доказано, что охранная образовательная политика определяла гражданские ценности. В организации такого воспитания была предусмотрена централизация управления воспитанием, повышение требований к воспитателям, катехизация общего образования, распространение классицизма в гимназическом образовании, введение правил дисциплины.

Ключевые слова: *духовность, нравственность, воспитание, школа, учитель, образование.*

The article analyzed the content and standards of spiritual and moral education of children in the national educational thought in the first half of the 19th century. It was proved that security education policy identified the important civic values. In the organization of such education there was provided for the centralization of education management, higher requirements for educators, catechesis of general education, the spread of classicism in secondary education, the introduction of discipline rules.

Key words: *spirituality, morality, education, school, teacher.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації й інформатизації світової спільноти простежується відчуження людини від справжньої культури, національного коріння, внаслідок чого відбувається падіння норм моралі, спотворення і підміна моральних орієнтирів як у суспільному, так і в особистісному сенсі людського життя. Необхідність пошуку шляхів духовного відродження українського суспільства зумовлює

дослідження проблеми відтворення духовно і фізично здорового молодого покоління на основі кращих вітчизняних виховних традицій.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти духовно-морального виховання представлено в педагогічних дослідженнях М. Богуславського, В. Гриньової, С. Золотухіної, А. Мудрика, Н. Побірченко.

Мета статті – проаналізувати нормативне і змістове забезпечення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці першої половини ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. Дослідження засвідчило, що реформаційні процеси у галузі освіти, ініційовані імператором Олександром І, відбувалися згідно з основоположною тезою, сформульованою у «Попередніх правилах народної освіти» (1803 р.): «Моральна освіта громадян відповідно до обов'язків і користі кожного стану» [1, т. 1, ст. 167]. У правилах перелічено навчальні предмети, необхідні для добре вихованої людини. У переліку, змісті настанов для вчителів чітко простежувався православно-патріархальний підхід. Наприклад, до вчителів повітових училищ висувалися певні вимоги завдання: повчати дітей дотримуватися Закону Божого; виховувати добродітність, почуття обов'язку перед государем, керівництвом і ближніми; давати просте уявлення про докілья. Рекомендувалося поєднувати функції святенництва і викладання [1, т. 1]. На думку М. Карамзіна, духовно-моральне виховання народу тоді вважалося традиційним обов'язком духовенства [2]. Однак, щоб ці настанови були дійовими, духовенство було шанованим і відносно рівним у правах із громадською владою, релігійний компонент загальної освіти – повним і послідовним.

Коло світських предметів дещо ширше представлено у повітових училищах: на рівні ознайомлення вивчали географію, історію, природничі науки, математику. Виховні повчальні тексти з цих дисциплін змістовно мали узгоджуватися з книгою «Про обов'язки людини і громадянина», а також – із відомостями про розвиток виробничо-технологічних потужностей імперії. Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам (1804 р.), визначено, що вчитель повітових училищ під час викладання Закону Божого і Священної історії мав керуватися цією книгою [1,

т. 1, ст. 169]. Цей настільний кодекс визначав три обов'язкові завдання духовно-морального виховання підданих: «Перший обов'язок сина Батьківщини є не говорити і не робити нічого непорядного в міркуваннях про уряд, а тому будь-які ганебні вчинки, як-то: нарікання, образливі слова проти державного устрою і управління – є по суті злочином проти Батьківщини і передбачають суворе покарання...» [там само].

Питання духовно-морального виховання висвітлювалися на сторінках журналів: «Патріот» (1804 р.), «Друг юнацтва» (1807 – 1808 рр.). Цікавими, на нашу думку, є міркування І. Пніна (1773 – 1805 рр.), викладені у творі «Досвід просвіти Росії» (1805 р.). Автор дослідив різницю цілей виховання у різних типах шкіл, наголосивши на тому, що виховна мета була основою ідеологічної єдності суспільства і формулювалася переважно так: «приносити користь Вітчизні». Для селян виховний аспект освіти доповнювався знаннями агрономії, для міських мешканців і дітей ремісників, купців – формуванням вправності і чесності. Дворянське товариство мало поповнюватися молодими людьми, які здатні вільно і щиро говорити правду, бути жвавими, прагнути діяльного вдосконалення. Варто наголосити, що серед елементів духовно-морального виховання дітей І. Пнін виокремлював позбавлення дитини смутку і формування в неї оптимістичного настрою. У творі чітко зазначалося, що духовно-моральне виховання має зміцнювати основи державності, викликати у вихованців почуття патріотизму, утверджувати істини, які є благом для Вітчизни [3]. Слід наголосити, що ці переконання І. Пніна вважалися надміру революційними, тому книгу було арештовано, а весь тираж вилучено і знищено.

Під час аналізу змісту духовно-морального виховання опрацьовано практичне керівництво для батьків «Про виховання юнацтва», «Таблиця для дітей, призначена для пізнання головних добродійностей, їх неправильного вживання, попередження вад і потрібних правил для збереження добродійностей» І. Богдановича. Мету духовно-морального виховання він убачав у виробленні сили розуму. І. Богданович розглядав проблему одухотворення моральних чеснот через діалектичні тріади: блага віра – легка віра – зневіра; любов – любов нерозсудлива –

нечуттєвість; доброчинність – сердечні вчинки – лінощі; твердість добрих правил – упертість – легковажність [4].

Серед правил духовно-морального виховання актуальними нині вважаємо такі: той, хто не вихований сам, інших виховувати не може; в учиненні добрих справ слід бути лагідним і завбачливим [5]. Порівняно з попередньо проаналізованими творами, І. Богданович зосередив увагу на правилах побуту, родинного життя, товаришування і поведінки громадянина. Однак, і його твори наповнені порадами на основі європейських цінностей.

Як відомо, у 1811 р. було проведено реформу міністерських відомств. Того року було детально виписано обов'язки вчителів, правила моральної поведінки їх стосовно один до одного і до учнів. Учителі зобов'язувалися «вчити не поверхово, а довірливо, викликаючи повагу керівництва, навчати однаковою мірою науково і морально» [1]. Підготувати до університетської освіти означало: сформулювати здатність слідкувати за науковими лекціями. Статутом було запроваджено «Головний предмет юнацьких настанов» [1, т. 1, ст. 312]. Його зміст спрямовувався на виховання у дітей працьовитості, збудження бажання вивчати науки, розуміти цінність наукового знання. Особлива увага зверталася на доцільність «дати розуму і серцю відповідний напрям», тобто «тверді основи чесності і доброго характеру, виправити і подолати негативні нахили [1, т. 1, ст. 415]. З'ясовано, що правила моральної поведінки поділялися на три групи: до себе; до всіх членів і чинів; до «зовнішньої публіки».

Після Вітчизняної війни 1812 р. духовні цінності православ'я, моральні концепти народної педагогіки набули нового актуального звучання. У 1813 р. Міністерство народної освіти Циркуляром розділило функції навчання і виховання; введено посаду кімнатного наглядача при пансіонах [1, т. 1, ст. 988]. Наглядач мав бути присутнім на уроках, допомагати дорученому учневі виконувати домашні завдання, організовував дозвілля, пізнавальні прогулянки, слідкував за моральністю поведінки. Цю посаду могли обіймати високоморальні освічені люди.

У процесі наукового пошуку встановлено, що з 1813 р. було посилено цензуру усієї друкованої продукції з такою вимогою: книги не можуть суперечити законам Божим і громадянським [там

само]. Така надмірна увага до відновлення ідеї народності у вихованні, вимога відмови від зарубіжного педагогічного досвіду призвела до негативних наслідків: переслідувань прогресивних педагогів, пропаганди релігійного обґрунтування природничих наук.

1814 р. було введено обов'язкове читання Святого Письма [там само, ст. 996]. Християнське благочестя проголошувалося історичною основою виховання [там само]. 1 січня 1816 р. імператор Олександр I видав Маніфест високої вдячності народу за героїзм під час війни. У цьому документі засуджувалися «злочесні лжемудрі виховні впливи», пропонувалося відмовитися від іноземних зразків та ідеалів виховання, цінностей [6, т. 1, ст. 1014].

4 жовтня 1817 р. було утворено Міністерство духовних справ і народної освіти, «щоб християнська добродетель завжди була основою істинної освіти» [7, с. 414]. Серед позитивних зрушень, які свідчили про розробку ідеї духовно-морального виховання, виділимо: введення у навчальні плани батьківщинознавства у 1 – 3 класах як підготовчого курсу до вивчення історії; обов'язкове вивчення законодавства, спрямування змісту навчальних програм на громадянське і моральне виховання учнів.

У 1819 р. Міністерство духовних справ і народної освіти видало Циркуляр про викладання релігійних дисциплін в навчальних закладах різних типів: у повітових училищах – скороченого катехізису, Священної історії і читань зі Священного письма; міністерських училищах, гімназіях – загального катехізису, пояснень з Євангеліє, читання Священного письма, Євангелій, послань Апостольських, історичних книг Старого Заповіту, пророків, які містили численні моральні настанови, описи святості окремих осіб.

Особливими постановами 1819 – 1820 рр. Головним Управлінням училищ вводилося в гімназіях, повітових та інших училищах щоденне читання Нового Заповіту, незалежно від уроків Закону Божого [там само, с. 446]. Як нагороду кращим учням видавали книги Святого письма. У порадниках для вчителів гімназій віднайдено такі рекомендації: вчити не поверхово, а довірливо, викликаючи повагу керівництва, навчати однаковою мірою науково і морально; вчити здатності слідкувати за науковим викладом [8]. Давні мови розглядалися як засіб виховання

уважного ставлення до слова, вироблення досвіду чітко і правильно використовувати слова та мовні звороти [8].

Міністерство у 1820 р. видало правила-рекомендації про вилучення непотрібних настанов і повчань, залишивши тільки ті, що в основі ґрунтуються на чистій вірі, вірність та обов'язок государеві й державі, на спокій, користь і приємність спільного життя [1, т. 1]. З 1820 р. уведено в дію правило «зосередження моральної і вченої цензури» [там само].

Для розробки нового Статуту навчальних закладів спеціально створено Комітет. Він керувався такими вимогами: національна єдність (виховання має бути російське); твердість православної віри (знання основ православ'я обов'язкове для іновірців); обов'язкове вивчення російської мови, історії і законодавства [9]. У розпорядних документах Міністерства народної освіти зазначалося, що навчання не тотожне вихованню, і навіть може бути згубним без духовно-моральної основи [1, т. 1]. Місія державних виховних заходів, як наголошував Міністр народної освіти О. Шишков у виступі 11 вересня 1824 р. «Про істинну освіту народу» в Головному управлінні училищ, утвердити ідею про те, що «науки не утворюють без моральності народного блага. Вони корисні для доброї людини настільки, наскільки небезпечні для злої людини» [10]. Самого О. Шишкова називали «мужем отечестволюбивым». Вірність православ'ю, гречність, відданість Вітчизні, любов до рідної мови і вітчизняної культури – ці поняття мали зміцнити навчальний процес у загальних школах. Ставши міністром, О. Шишков уважав недопустимим в процесі навчання не приділяти належної уваги «найголовнішим в освіті основам» – повчання християнської віри і доброї моральності. Незважаючи на жорстку цензуру, перебільшення значимості народності у вихованні, ідея духовно-морального виховання поступово розвивалася у контексті педагогічного консерватизму.

26 серпня 1826 р. було короновано імператора Миколу I. Він бачив два шляхи подолання моральної кризи, яка супроводжувала усі суспільні культурні і політичні явища: перший – зміцнення позицій церкви, посилення контролю з боку Синоду за порядком у храмах, повітах, школах, поліпшення освіти священників; другий – удосконалення загальної освіти, яка мала у змісті поєднати державну ідеологію і канони християнської моралі, посилення

цензури друкованих видань. Було введено параметри цензури навчальних видань: відповідність напрямам виховання юнацтва; виховання доброї моральності в суспільстві для збереження внутрішньої безпеки; узгодження громадської думки з чинними політичними обставинами і позицією уряду.

Мета духовно-морального виховання в зазначений історичний період формулювалася у трьох аспектах: утримання людини у страху Божому, виховання вірності государю і державі, вироблення законослухняності [1, т. 1, відділ 1]. Дослідження підтвердило, що питання духовно-морального виховання на засадах педагогічного традиціоналізму стали пріоритетними для уряду. Про це свідчить і Рескрипт від 19 серпня 1827 р., в якому висунуто вимогу до змісту і методики навчання в загальноосвітніх закладах: відповідність законам божим і громадській моральності, сприяти визначенню призначення (майбутньої професії) учнів, отриманню ними знань для поліпшення свого соціального стану [там само].

Ці положення було закріплено у новому Статуті гімназій та училищ повітових і парафіяльних, затвердженому 1828 р. У ньому представлено нову мету виховання: «Досягнення в дітях моральності в думках і поведінці» на підставі усвідомлення «похвальних спонук», зокрема: співчуття до нещасних, любов до справедливості, ревне ставлення до учіння і «праці свого звання» усієї корисної діяльності [1, т. 1, відділ 2]. Уперше в Статуті було вжито тезу про те, що вчитель для реалізації виховної мети повинен звертати увагу на тих учнів, які вважаються ненадійними (§ 32, гл. 2). § 33 містив вказівку про те, що обов'язком учителя є обізнаність про діяльність і вчинки дітей поза межами навчального закладу.

Зміст «пристойного виховання» Статутом не конкретизувався. Щодо організації педагогічного процесу в гімназіях, правил внутрішнього розпорядку пристойне виховання розглядалося здебільшого як підготовка до сумлінного виконання громадських і службових обов'язків. Відповідно до § 272 Статуту вводилися посади наглядачів, які мали здійснювати ретельний і постійний нагляд за вихованцями, бути поряд з ними постійно, записувати в окремому журналі, які проступки найчастіше чинили діти.

За Статутом 1828 р. умовою створення повітового училища стала письмова згода священника, котрий виражав готовність

проводити уроки релігії в новостворюваній школі. Установлено обов'язковість вивчення цього предмету. Навчання релігії почало посідати чільне місце в переліку предметів навчального курсу. У штаті училищ з'явилася посада законовчителя, а правом обіймати її наділялися лише церковні особи. Уперше в законодавчому акті навчання релігії розглядалося як основа досягнення мети духовно-морального виховання. Закономчитель був зрівняний у правах, пов'язаних зі здійсненням навчального процесу, з іншими вчителями училища повіту. За Статутом 1828 р. з навчальних планів вилучено природничі науки, давні мови розглядалися як засіб звеличення душевних сил дитини. При гімназіях відкривали пансіони, що, на думку О. Мусіна-Пушкіна, пояснювалося прагненням зміцнити урядову ідеологію у змісті духовно-морального виховання [11].

Вивчивши документи, затверджені 1835 р., Положення про навчальні округи, Загальний статут імператорських російських університетів, констатовано, що охоронна виховна доктрина зберігала помітні ознаки упродовж ХІХ ст. в теорії духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів. Так, Рескриптом від 9 травня 1837 р. в організації виховного процесу в приватних школах проголошувалися засадничі принципи «російського життя: православ'я, самодержавства, народності» [1, т. 1, відділ 2].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, головною тенденцією першої половини ХІХ ст. визначаємо спрямування духовно-морального виховання учнів на застереження від вад дорослого життя, створення нового шляхетного покоління. Зазначимо, що охоронна політика у галузі духовно-морального виховання виключала суперечності у визначенні головних ціннісних орієнтирів. Фактично щодо організації було заплановано заходи управлінського характеру: централізація управління школами, що передбачало визначення вимог до вчителів як носіїв духовно-моральних цінностей; катехізація змісту загальної освіти і поширення класицизму в гімназичній освіті; введення правил дисциплінарної частини навчального процесу; державний контроль за приватними школами і домашнім наставництвом.

Ця стаття не вичерпує всі аспекти зазначеної проблеми. Подальшого наукового аналізу потребують питання розробки проблем духовно-морального виховання педагогами, які працювали в даний історичний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сборник постановлений по Министерству Народнаго Просвѣщенія в XIX ст. – С-Пб. : Тип. Императорской Академіи наукъ, 1864 – 1897., Т. 1. – 1864. – 1806 ст.
2. Карамзин Н.М. Избранное / Карамзин Н.М. – Л. : Детская литература, 1985. – 334 с.
3. Пнин И.П. Гражданин / Пнин И.П. / В кн. : Антология мировой философии : В 4-х т. : Т. 4. – М. : Наука, 1972. – С. 78 – 112.
4. Богданович И.Ф. О воспитании юношества / Богданович И.Ф. – М. : Б. и., 1807. – С. 4.
5. Богданович И.Ф. Сочинения / И.Ф. Богданович. – СПб : Б. и., 1848. – Т. 1. – 579 с.
6. Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича : Уставы благочиния, Ч. 1 и 2. – Санкт-Петербург, 1832. – 463 с.
7. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения : 1802 – 1902 гг. / Рождественский С.В. – СПб. : Гос. тип., 1902. – 785 с.
8. Руководство учителям первого и второго разряда народных училищ Российской империи. – СПб. : тип. Импер. Акад. наук, 1833. – 145 с.
9. Глубоковский Н.Н. По вопросам духовной школы (средние и высшие) и об учебном комитете при Святейшем Синоде / Глубоковский Н.Н. – СПб. : Б. и., 1907. – 148 с.
10. Шишков А.С. Рассуждение о любви к Отечеству / Шишков А.С. – СПб., 1824. – 25 с.
11. Мусин-Пушкин А. Среднеобразовательная школа в России и ее значение / Мусин-Пушкин А. – Петроград : Тип. Главные Управления Уделов, Моховая, 40. – 1915. – 97 с.